वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

राजेन्द्र कु“वर
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६३

शोधनिर्देशक
उप-प्राध्यापक रामहरि पौडेल
त्रि.वि. कीर्तिपुर

वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
राजेन्द्र कु“वर
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६३

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि छात्र राजेन्द्र कु“वरले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै लगनशीलपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

हस्ताक्षर :

....

रामहरि पौडेल
उपप्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०६३। । ।

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६०-२०६२ का छात्र राजेन्द्र कु“वरले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गर्नुभएको **वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	हस्ताक्षर
१. प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ (विभागीय प्रमुख)	....
२. उप-प्रा. रामहरि पौडेल (शोधनिर्देशक)	....
३. .... (बाह्यपरीक्षक)	....

कृतज्ञताज्ञापन

वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु उप-प्राध्यापक रामहरि पौडेलज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हु“ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बीचमा पनि यो शोधपत्र तैयारीका सन्दर्भमा प्रेमपूर्वक निर्देशन तथा विविध सल्लाह गर्नुहुने गुरूप्रति म सदा ऋणी रहने छु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख तथा नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म कृतज्ञ छु । शोधपत्र लेखनका सन्दर्भमा अमूल्य सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ र अन्य गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्रको तयारीका क्रममा सहयोग गर्ने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय तथा अन्य पुस्तकालय र सम्बन्धित सवै सङ्घ-संस्था, परिवारप्रति आभार व्यक्त गर्नु मैले आफ्नो कर्तव्य ठानेको छु ।

मेरो अध्ययनमा अविरल प्रेम, स्नेह, प्रेरणा र अवसर प्रदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय पिता स्व. जीतबहादुर कु“वर तथा माता शिवकला कु“वर र सम्पूर्ण नातेदारप्रति चिरऋणी छु । यसका साथै मेरो अध्ययनकी प्रेरणापुञ्ज जीवनसङ्गिनी गीताञ्जली पाण्डेय तथा पाण्डेय परिवारलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यो शोधपत्र तयारका क्रममा विभिन्न कोणबाट सहयोग गर्नुहुने मेरा सहृदयी मित्र कृष्ण भण्डारी, राजु शर्मालगायतका सबै सहयोगी मित्रहरूप्रति हृदयतः आभार व्यक्त गर्दछु । नवज्योति बोर्डिङ स्कुल परिवार, मणिग्राम रूपन्देही पनि धन्यवादको पात्रबाट टाढा रहेको छैन । शोधपत्रको टङ्कण छिटोछरितो र शुद्ध रूपमा गरी सहयोग गर्ने नाइडु डेस्कटप पब्लिकेशनका मित्र दुर्गा पौडेललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

शैक्षिक सत्र : २०६०–६२

....

मिति :

राजेन्द्र कु“वर

विषयसूची

पृ.

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय १–५

१.१ शोधशीर्षक १

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन १

१.३ विषय परिचय १

१.४ समस्याकथन २

१.५ शोधपत्रका उद्देश्यहरू २

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.७ शोधपत्रको औचित्य ४

१.८ शोधपत्रको सीमाङ्कन ४

१.९ शोधविधि ४

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ४

दोस्रो परिच्छेद

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन तथा अनुसन्धान परम्परा ६–१७

२.१ विषय प्रवेश ६

२.२ अध्ययन, अनुसन्धान परम्परा ६

२.३ निष्कर्ष १६

तेस्रो परिच्छेद

'वनका फूल' कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन १८–७३

३.१ सम्पादकको सामान्य परिचय १८

३.२ 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रहका सम्बन्धमा १९

३.२.१ शीर्षक वा नामकरण १९

३.३. कवि रामदासको परिचय २०

३.३.१ रामदासको कविताको परिचय २०

३.३.२ कविताको विश्लेषण २१

३.४ मुखिया छविलाल अधिकारीको परिचय २३

३.४.१ छविलालका कविताको परिचय २३

३.४.२ ँसज्जन दुर्जन चेष्टा’ कविताको विश्लेषण २४

३.४.३ ँबूढी रहिछन् अलच्छिनी’ कविताको विश्लेषण २६

३.५ कवि वृद्धिलाल नेपालको परिचय २९

३.५.१ वृद्धिलालका कविताको परिचय २९

३.५.२ ँसाउ“को साउ“’ कविताको विश्लेषण २९

३.५.३ ँएक माना हो चाहिने’ कविताको विश्लेषण ३०

३.५.४ ँधन सा“ची अर्कालाई’ कविताको विश्लेषण ३१

३.५.५ ँछिमेकी स्वभाउ’ कविताको विश्लेषण ३२

३.५.६ ँकुमन्त्री’ कविताको विश्लेषण ३३

३.५.७ ँतीनधारे पाठशाला’ कविताको विश्लेषण ३३

३.६ पं. नन्दिकेश्वर अधिकारी परिचय ३४

३.६.१ ँसदाचार’ कविताको परिचय ३५

३.६.२ ँसदाचार’ कविताको विश्लेषण ३६

३.७ कवि वैयाकरण नेपालको परिचय ३९

३.७.१ ँअश्वलक्षण’ कविताको परिचय ४१

३.७.२ ँअश्वलक्षण’ कविताको विश्लेषण ४१

३.८ पं. यज्ञनिधि चापागाईंको परिचय ४६

३.८.१ ँविद्यामा मन गर’ कविताको परिचय ४६

३.८.२ ँविद्यामा मन गर’ कविताको विश्लेषण ४६

३.९ कवि उदयनारायण काफ्लेको परिचय ४९

३.९.१ ँभगीरथ प्रयत्न’ कविताको परिचय ४९

३.९.२ ँभगीरथ प्रयत्न’ कविताको विश्लेषण ५०

३.१० ज्योतिष हर्षराज वाडाको परिचय ५३

३.१०.१ ँखिकामाछा जलेको सवाई’ को विश्लेषण ५४

३.११ कवि मधुलाल काफ्लेको परिचय ५६

३.११.१ ँदर्द के पुकारौं’ कविताको परिचय ५६

३.११.२ ॅदर्द के पुकारौं' कविताको विश्लेषण ५७

३.१२ कवि रामविनोद नेउपानेको परिचय ६०

३.१२.१ रामविनोदका कविताको परिचय ६१

३.१२.२ ॅशिवप्रति पार्वती' कविताको विश्लेषण ६१

३.१२.३ ॅछुचा छोराको अर्दास' कविताको विश्लेषण ६२

३.१२.४ ॅलक्ष्मी पार्वती ठट्टा' कविताको विश्लेषण ६३

३.१२.५ ॅघर खर्चले मार्का पार्‍यो' कविताको विश्लेषण ६४

३.१२.६ ॅघर झगडा' कविताको विश्लेषण ६५

३.१२.७ ॅसुन्दै तीन छक्क पर्नु' कविताको विश्लेषण ६५

३.१२.८ ॅहेर अल्सी गरीबको हालत' कविताको विश्लेषण ६६

३.१२.९ ॅखेती नगरी खान पाइएन' कविताको विश्लेषण ६७

३.१२.१० ॅतमाखु यज्ञाष्टक' कविताको विश्लेषण ६७

३.१२.११ ॅधुम्रपानाष्टक' कविताको विश्लेषण ६८

३.१२.१२ ॅसुर्तीअष्टक' कविताको विश्लेषण ६९

३.१२.१३ ॅकुलटा-लक्षण' कविताको विश्लेषण ७०

३.१२.१४ ॅरेलयात्रा' कविताको विश्लेषण ७०

३.१२.१५ ॅपरोपकारी गान्धी' कविताको विश्लेषण ७१

३.१२.१६ ॅअसफलता उत्साहको ह्रास' कविताको विश्लेषण ७२

चौथो परिच्छेद

उपसंहार अर्थात् निष्कर्ष ७४-७७

परिशिष्ट भाग ७८-८१

सन्दर्भसामग्रीसूची ८२

(क) पुस्तकसूची ८२

(ख) पत्रपत्रिकासूची ८३

सङ्क्षेपीकरण शब्दसूची

अप्र	:	अप्रकाशित
ई.पू.	:	ईसापूर्व
एम्.ए.	:	मास्टर्स् अफ आर्टस्
गा.वि.स.	:	गाउ“ विकास समिति
डा.	:	डाक्टर
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
पं.	:	पण्डित
पृ.	:	पृष्ठ
प्र.सं.	:	प्रथम संस्करण
प्रका.	:	प्रकाशित
प्रा.	:	प्राध्यापक
मु.	:	मुखिया
वि.सं.	:	विक्रम सम्वत्
सं.	:	संख्या
सम्पा.	:	सम्पादक
सा.प्र.	:	साझा प्रकाशन
स्व.	:	स्वर्गीय

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन** रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

ँवनका फूल' (२०२५) कवितासङ्ग्रह कुनै एक स्रष्टाको कृति नभई नेपाली साहित्यका क्षेत्रका एक अन्वेषकका रूपमा परिचित ज्ञानमणि नेपाल (वि.सं. १९८९) द्वारा गहन खोज, अध्ययन र अन्वेषणद्वारा प्राप्त गरिएका पूर्व आधुनिक कविहरूका कविताको सङ्कलन हो । वि.सं. २०२५ भन्दा पूर्व अज्ञात रहेका यी कवितालाई नेपाली साहित्य प्रेमी पाठकहरूका माझमा ल्याउन ज्ञानमणि नेपालले गरेको योगदान अतुलनीय छ । जन्ममिति र खासै परिचय खुल्न नसकेका कवि रामदासदेखि लिएर रामविनोद नेउपाने १९६४-१९९७ सम्मका कविताहरू यस ँवनका फूल' कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । यस सङ्ग्रहमा रहेका कवि र कविताको बारेमा ज्ञानमणि नेपालले जेजस्तो परिचय दिएका छन् त्यो भन्दा बढी अहिलेसम्मका समालोचक, लेखक आदिले दिन सकेको देखिन्न ।

ँवनका फूल' कविता सङ्ग्रहभित्र रामदास, मु. छविलाल अधिकारी, वृद्धिलाल नेपाल, पं. वैयाकरण नेपाल, पं. यज्ञनिधि चापागाईं, उदयनारायण काफ्ले, ज्यो. हर्षराज बा‘‘डा, मधुलाल काफ्ले र रामविनोद नेउपानेका कविताहरू सङ्ग्रहीत छन् ।

१.४ समस्याकथन

यस शोधशीर्षकस“ग सम्बन्धित समस्याकथन यसप्रकार रहेका छन् ।

क. यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कवि र कविताहरू नेपाली कविता परम्परामा कुन कालखण्डमा पर्दछन् ?

ख. ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहको साहित्यिक मूल्य कस्तो छ ?

ग. नेपाली कविताको इतिहासमा ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहको के-कस्तो स्थान छ ?

घ. कवितासिद्धान्तका आधारमा कविताहरूलाई के-कसरी हेर्न सकिन्छ ?

यिनै समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.५ शोधपत्रका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् :

क. ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कवि र कविताको काल निर्धारण गरिएको छ ।

ख. ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहको साहित्यिक मूल्य पहिल्याइएको छ ।

ग. नेपाली कविता इतिहासमा ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहको स्थान निर्धारण गरिएको छ ।

घ. कविता सिद्धान्तका आधारमा कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रह मूलतः पूर्वआधुनिक कविताहरूको सङ्ग्रह हो । यी कविता ज्ञानमणि नेपालको खोज अनुसन्धानबाट प्राप्त भई वि.सं. २०२५ सालमा पुस्तकका रूपमा बाहिर आएका हुन् । यी कविताहरूप्रति समालोचक एवम्

लेखकहरूको दृष्टि त्यति पुग्न सकेको छैन । तर, केही विद्वान्हरूले गरेका चर्चा-परिचर्चालाई पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

क. २०१८ सालमा प्रकाशित 'पुराना कविता' मा ज्ञानमणि नेपालले 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रह अन्तर्गतका कवि वैयाकरण नेपालको परिचय र प्रवृत्तिको विशद चर्चा गरेका छन् ।

ख. ज्ञानमणि नेपालले खोज अनुसन्धान गरी प्राप्त गरेका कवि र कविताहरूलाई बनका फूल (२०२५) शीर्षक दिई ती कविताले नेपाली कविता इतिहासमा नया" उचाइ थपेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

ग. कमल दीक्षितले सम्पादन गरेको 'बुइ"गल' (२०२८) प्रथम (साझा) संस्करणमा 'वनका फूल' भित्रका केही कवि र कविताको बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।

घ. कमल दीक्षितले सम्पादन गरेको बुइ"गल' (२०३४) तेस्रो संस्करणमा 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रहभित्रका प्रायः सबै कविताहरू संकलन गरेका छन् ।

ङ. तानासर्माले 'सुवानन्ददेखि तेस्रो आयामसम्म' (२०३९) मा 'वनका फूल' भित्रका केही कवि र कविताका बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

च. घटराज भट्टराईले 'प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य' (२०४०) मा 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रहभित्रको 'अश्वलक्षण' कविताको सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

छ. रामप्रसाद दाहालद्वारा सम्पादित 'सि·ो नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय' (२०५४) मा 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताको सामन्य चर्चा गरेका छन् ।

ज. गोपालप्रसाद भण्डारीले 'प्राग् भानुभक्तीय नेपाली काव्य' (२०५३) मा कवि रामदासलाई पुराणका आविष्कारकका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

उपर्युक्त चर्चा-परिचर्चाबाहेक ‘वनका फूल’ कवितासङ्ग्रहका बारेमा उल्लेखनीय र व्यवस्थित अध्ययन आजसम्म भएको छैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा ‘वनका फूल’ का कविताको आजसम्म भएका सामान्य टिप्पणीभन्दा विस्तृत अध्ययन र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ शोधपत्रको औचित्य

साहित्यको एक प्रमुख विधाका रूपमा कविता रहेको छ । यस कवितासङ्ग्रहको नेपाली साहित्यमा एक अलग्गै स्थान रहेको छ । यस कृतिको छिटफुट रूपमा चर्चा परिचर्चा पाइए पनि समग्र कृतिको औपचारिक अध्ययन पाइ“दैन । नेपाली कविताले बृहत् छलाङ मारिसकेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा यी कतिताहरूको विश्लेषण पाइ“दैन । यो कमीलाई पूर्ति गर्नेतर्फ यस शोधको औचित्य अभिमुख हुने स्वतः स्पष्ट छ । त्यसैतर्फ प्रस्तुत अध्ययन उन्मुख छ । यसका साथै यस अध्ययनलाई आगामी दिनमा प्रबुद्ध पाठकले उपयोग गर्न सक्नेछन् ।

१.८ शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोत्रपत्रमा ‘वनका फूल’ का कविताको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिने छ । यस सङ्ग्रहका कवि र कविताले नेपाली साहित्यको कविता क्षेत्रको श्रीवृद्धिमा दिएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्दै प्रस्तुत कृतिको कृतिपरक अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको सीमा हो ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । यसका लागि विभिन्न सङ्ग्रह ग्रन्थहरू र यस कवितासङ्ग्रहका बारेमा चर्चा गरिएका विभिन्न पुस्तकाकार ग्रन्थ र अन्यमा

भएका चर्चा-परिचर्चालाई पनि आधार मानिएको छ । आवश्यक सङ्कलित सामग्रीको व्याख्या, विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिसकेको र सामान्यीकरण गरी शोधपत्रमा समावेश गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित परिच्छेदमा मूल शीर्षक र आवश्यकताअनुसार उपशीर्षक राखी व्यवस्थित ढङ्गले तयार गरिएको छ :

(१) पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

(२) दोस्रो परिच्छेद : अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन तथा अनुसन्धान परम्परा

(३) तेस्रो परिच्छेद : 'वनका फूल' कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

(४) चौथो परिच्छेद : उपसंहार अर्थात् निष्कर्ष

शोधपत्रको अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा प्रयोग गरिएका विभिन्न पुस्तकहरू एवम् पत्रपत्रिकाहरूको छुट्टाछुट्टै सूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन तथा अनुसन्धान परम्परा

२.१ विषय प्रवेश

साहित्यका विविध विधामध्ये कविता एक सशक्त, सर्वप्राचीन विधा हो । श्रव्य साहित्यको गद्य भिन्न पद्य वा पद्येतर विधा (गद्यकविता) हिजोआज लेख्ने र पढ्ने गरेको कविता विधा हो । भाषाको कथ्य, श्रव्य स्वरूपलाई आधार बनाएर सङ्गीत कलाको श्रुति रमणीयतालाई वरण गर्दै गीत र गाथाचक्रका रूपमा वामे सर्दै कविताले आफ्नो पहिचान यहा“सम्म ल्याई पुऱ्याएको देखिन्छ ।

साहित्यका अन्य विधाभन्दा प्राचीन एवम् विकसित विधाका रूपमा लिइने कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परा सुदीर्घ भएको पाइन्छ । नेपाली कविहरू र कविताको बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्पराको थालनी भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यको कविताको क्षेत्रमा अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्पारको थालनी एक्काइसौं शताब्दीको सुरुका वर्षतिरबाट प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यो अध्ययन, अनुसन्धान परम्पराले एकातिर नेपाली कविताको इतिहासलाई लम्बाइ रहेको देखिन्छ भने अर्कातिर थुप्रै कविहरू र तिनको कविताको बारेमा पाठकहरूलाई ज्ञात भइरहेको पाइन्छ । नेपाली कविताको विकास परम्परामा यस खालको अध्ययन, अनुसन्धान परम्पराले दिन प्रतिदिन विकास गर्दै आएको देखिन्छ ।

२.२ अध्ययन तथा अनुसन्धान परम्परा

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्पराको पृष्ठभूमिका रूपमा सङ्गीत चन्द्रोदय, शोकसङ्ग्रह, कविता कल्पद्रूमजस्ता कृतिहरू रहे पनि यसको

औपचारिक सुरुवात एक्काइसौं शताब्दीको सुरुका वर्षतिरबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । नेपाली कविताका क्षेत्रमा यस खालको परम्पराको सुरुवात औपचारिक रूपमा गर्ने विद्वान् बाबुराम आचार्य हुन् । इतिहासको गर्भमा विलुप्त अवस्थामा रहेका कवि प्रतिभा र तिनका सिर्जनाहरूलाई खोज, अन्वेषण र अनुसन्धान गरी बाहिर ल्याउने जमर्को उनले २००३ मा गरेको देखिन्छ । दीर्घ साधना एवम् कठोर मिहिनेत गरी वि.सं. २००३ सालमा प्रकाशित ‘पुराना कवि र कविता’ शीर्षकको पुस्तक नै अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धानको थालनी गराउने प्रथम पुस्तक देखिन्छ ।[ञ] यस पुस्तकको प्रकाशनले टा“क्सिएको नेपाली कविता इतिहासलाई समेत उकास्न सहयोग गरेको देखिन्छ । ‘पुराना कवि र कविता’ कविताहरूको ऐतिहासिक सङ्ग्रह नै हो । प्रथम प्रयास भएर पनि यसले थुप्रै अप्रकाशित कविहरू र तिनका कवितालाई नेपाली प्रबुद्ध पाठकका बीचमा फि“जाइ दियो । यसबाट मानिसहरूले सुन्दै नसुनेका कविहरू र कविता प्रकाशमा आएको देखिन्छ ।

‘पुराना कवि र कविता’ नेपाली कविताको क्षेत्रमा ठूलो योगदान गरेर पनि केवल पाण्डुलिपिमा सीमित इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, वसन्त शर्मा, यदुनाथ पोखेल, भानुभक्त आचार्य, रघुनाथ पोखऱ्याल, पतञ्जलि गजुऱ्यालजस्ता कविहरूका कवितालाई प्रकाशमा ल्याई श्रष्टाको सम्मान मात्र नगरी नेपाली कवितामा अद्वितीय गुन लगाएको देखिन्छ । कवि इन्दिरसको ‘गोपिका स्तुति’, तथा उनको सामान्य परिचयबाट प्रारम्भ भएको[६] यस पुस्तकले नेपाली कविहरू र कविताको क्षेत्रमा खोजी गर्न लागेका पारखीहरूलाई एक चित्र कोरिदिने काम गरेको देखिन्छ । श्री ५ गीवार्णयुद्ध वीरविक्रम शाहका राजपुरोहितका भाइ दैवज्ञकेशरीका पुत्र विद्यारण्य केशरी काठमाडौंबाट निकाला भई नुवाकोटमा रह“दा श्रीमद्भागवत गीता एवम् महाभारतबाट प्रभावित भई रचना गरिएको पद्य ‘युगल गीत’ यस पुस्तकमा पाइन्छ ।[घ]

---

[१] दयाराम श्रेष्ठ, **साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ,** (काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन, २०५९) पृ. ७३ ।

[२] बाबुराम आचार्य, (सम्पा.), **पुराना कवि र कविता**, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०३०) ।

[३] ऐजन, पृ. २४ ।

वसन्त शर्माले आफ्नो परिचय संस्कृत भाषामा दिने काम गरेकाले यिनी संस्कृतका धुरन्धर विद्वान् भएको देखिन्छ । १६९ पद्यको ‘श्रीकृष्ण चरित्र’ यस पुस्तकमा पाइन्छ ।[ड्ढ] एक्काइसौं पद्यको ‘कृष्ण चरित्र’ का रचयिता यदुनाथ पोखऱ्यालका जनरल भीमसेन थापा एवम् राजेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवका स्तुतिमा लेखिएका ‘स्तुतिपद्य–१’, ‘स्तुतिपद्य–२’, ‘स्तुतिपद्य–३’ को प्रकाशनका साथै उनको परिचय ‘पुराना कवि र कविता’मा पाइन्छ ।[छ]

कवि भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२६) का ‘वधूशिक्षा’, ‘प्रश्नोत्तरमाला’, र ‘भक्तमाला’ को खोज अनुसन्धान गरी प्रकाशित गर्नुका साथै तिनको अध्ययनबाट भानुभक्त व्याकरण र साहित्यमा कमजोर रहेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ ।[ट] वि.सं. १८६८ मा काठमाडौंको नक्सालमा जन्मिएका रघुनाथ पोखऱ्यालको ‘रामायण सुन्दरकाण्ड’ को ५ सर्गको प्रकाशन गर्ने काम यसमा भएको पाइन्छ ।[ठ]

ललितपुरको इमाडोलमा (वि.सं. १८८०-१९४४) का पतञ्जलि गजुऱ्यालका ‘मत्स्येन्द्रनाथको कथा’ बत्तीस श्लोक, ‘हरिभक्त माला’ ३९ श्लोक, ‘बाल गोपालवाणी’ १७ पद्यको खोज अनुसन्धान गरी बाहिर ल्याउने काम यसमा पाइन्छ ।[ड]

बाबुराम आचार्यले यस पुस्तकको परिशिष्ट भागमा ‘भानुभक्तप्रति भट्टजी’ शीर्षक दिई लेखिएको लेखमा भानुभक्तका बारेमा थुप्रै कुराहरूका सत्य, तथ्य प्रकाशनमा ल्याउने काम गरेको पाइन्छ । मोतीराम भट्टद्वारा ‘भानुभक्तको जीवनी’ लेख्ने क्रममा अस्पष्ट रहेका कुराहरूलाई प्रस्ट पार्ने काम पनि ‘पुराना कवि र कविता’ ले गरेको पाइन्छ ।

---

[४] ऐजन, पृ. ३२ ।

[५] ऐजन, पृ. ६६ ।

[६] पूर्ववत्, पृ. १२३ ।

[७] पूर्ववत्, पृ. २८६-८७ ।

[८] पूर्ववत्, पृ. २८८ ।

अप्रकाशित कविहरू तथा कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा डा. ईश्वर बरालको योगदान अतुलनीय देखिन्छ । उनले २०१२ सालमा यसै परम्परालाई निरन्तरता दिँदै ‘हिमालचुली’ कवितासङ्ग्रहको सम्पादन गरे । यसै साल यो प्रकाशित पनि भयो । यो मूलतः प्राचीनभन्दा नवीन नेपाली कविताहरूको संकलन हो ।[९] यसमा उनले विभिन्न अप्रकाशित कविहरूका कवितालाई प्रकाशनमा ल्याउने काम गरेका छन् ।[१०] चक्रपाणि चालिसेदेखि रूपनारायण दाहालसम्मका अप्रकाशित कविताहरू सम्पादन एवम् प्रकाशन गरी यस परम्पराको विकासमा थप योगदान प्रदान गरेको पाइन्छ ।

‘हिमालचुली’ मा प्रायः प्रकाशित कविमा अप्रकाशित कविताहरूलाई प्राथमिकताका साथ पाठकसामु प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस संकलनमा लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर कोइराला, महानन्द सापकोटा, बालकृष्ण सम, माधवप्रसाद देवकोटा, युद्धप्रसाद मिश्र, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बदरीनाथ भट्टराई, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, लक्ष्मीनन्दन चालिसे, भवानी भिक्षुलगायतका कविहरूका अप्रकाशित कविताहरूलाई अध्ययन गरी प्रकाशनमा ल्याएको पाइन्छ ।

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परालाई अझ अगाडि बढाउने क्रममा चित्तरञ्जन नेपालीले शक्तिवल्लभ र उदयानन्द अर्ज्यालका कविता प्रकाशनमा ल्याउने काम गरेको देखिन्छ । यसबाट सिङ्गो ‘वीरकाल’ को आविष्कार भयो ।[११] योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्माले पनि यस परम्परामा थप योगदान पुऱ्याउँदै ‘सुवानन्द दास’ का कविता प्रकाशनमा ल्याएको देखिन्छ ।[१२]

इतिहासको गर्भमा लुकेर बसेका अप्रकाशित कविहरू र कवितालाई बाहिर ल्याउन लागी पर्ने अर्का विद्वान् हुन कलम दीक्षित । उनले संवत् १९०० तिरका कवि

---

[९] डा. ईश्वर बराल, (सम्पा.), **हिमालचुली,** (काठमाडौं : साझा प्रकाशन २०१२) ।

[१०] ऐजन, पृ. ७ ।

[११] चित्तरञ्जन नेपाली, ‘नेपाली भाषाको एउटा पुरानो कविता’, **प्रगति १३,** (२०१२ वैशाख-जेठ), पृ. १-११ ।

[१२] योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्मा, (सम्पा.), **इतिहास प्रकाश,** अङ्क १, (काठमाडौं : इतिहास प्रकाश मण्डल २०१२), पृ. १६६ ‘क’ ।

हरिदास र उनको ध्रुव चरित्रलाई ‘कविहरिदासको ध्रुवचरित्र’ शीर्षकमा बाहिर ल्याएको देखिन्छ ।[ज्ञघ] यस परम्परामा एक इटाको काम यसबाट भएको देखिन्छ ।

संवत् २०१८ सालमा प्रकाशित ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादन गरिएको ‘पुराना कविता’[ज्ञद्ध] ले अप्रकाशित कविहर र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा थप काम गरेको देखिन्छ । यद्यपि यो पुस्तक माध्यमिककालीन कवि वैयाकरण उपाध्याय (सं. १९१२-७९) का फुटकर कविताको सङ्ग्रह हो । यसमा ज्ञानमणिले वैयाकरणका कविताहरूको लामो खोज अनुसन्धान गरी प्रकाशित गरेका छन् । यस पुस्तकको प्रस्तावनामा विद्वान् सम्पादकले ‘पुरानो नेपाली साहित्य’ र ‘नेपाली साहित्यको विकासमा वाधा’ जस्ता लेख लेखी ऐतिहासिक सामग्री जुटाइ दिएका छन् । अप्रकाशित कविहरूमध्ये वैयाकरण उपाध्याय एक हुन् । उनले नेपाली भाषामा ‘स्वोपज्ञात’ र अनूदित धेरै ग्रन्थहरू लेखी नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि गरेका छन् । वि.सं. १९४६ तिरै पं. वैयाकरण नेपालले ‘रामायण किष्किन्धा काण्ड’ उल्था गरेका थिए ।[ज्ञछ] प्राप्य भएर पनि बाबुराम आचार्यद्वारा सम्पादित ‘पुराना कवि र कविता’ मा स्थान नपाएका कविताले यसमा स्थान पाएको देखिन्छ ।[ज्ञट] राणाहरूको स्तुति गान गर्न नसक्दा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिबाट समेत यिनले स्थान पाएनन् ।[ज्ञठ]

पं. वैयाकरण उपाध्यायद्वारा रचना गरिएका विविध ग्रन्थको खोज एवम् अनुसन्धान गरी ज्ञानमणिले ‘पुराना कविता’ शीर्षकमा पुस्तक प्रकाशित गरेको देखिन्छ । कवि वैयाकरणको प्रथम र मुख्य रचनाचाहि“ ‘रामायण’ हो तर अर्थाभावले प्रथम प्रकाशन साना साना कविताको सङ्ग्रह रूप यो पुस्तक बाहिर आएको पाइन्छ ।[ज्ञड]

---

[१३] कमल दीक्षित, (सम्पा.), **कवि हरिदासको ध्रुव चरित्र,** (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०१५) ।

[१४] ज्ञानमणि नेपाल, (सम्पा.), **पुराना कविता,** (भोजपुर : रुक्मिणीदेवी निमित्त नेपाल इतिहास विकास समिति, २०१८) ।

[१५] पूर्ववत्, पृ. ४ ।

[१६] पूर्ववत्, पृ. ९ ।

[१७] पूर्ववत्, पृ. १२ ।

[१८] पूर्ववत्, पृ. १३ ।

सं. २०१८ मा बालकृष्ण पोखरेलको एउटा लेख ‘पुरानो साहित्यको ढुकुटी’ शीर्षकमा धौलागिरी पत्रिकामा प्रकाशित भएको देखिन्छ । डा. केशवप्रसाद उपाध्यायको धारणाअनुसार ‘यसबाट केही अज्ञात एवम् अल्पज्ञात पुराना कवि, लेखकका विषयमा प्रामाणिक ज्ञान प्राप्त भएकाले अप्रकाशित कविहरू तथा कविताको अध्ययन-अनुसन्धान परम्परा केही फराकिलो हुन गएको देखिन्छ ।[१९]

यस परम्परामा थप सहयोगका हात सं. २०१८ मा प्रकाशित ‘गल्लीमा फ्या“किएका कसिङ्गर’ ले गरेको देखिन्छ । भोलानाथ पौडेल तथा धनबज्र बज्राचार्यको सम्पादनमा निस्केको प्रस्तुत पुस्तकले भवानीदत्त पाण्डेजस्ता प्रतिभालाई बाहिर ल्याएको देखिन्छ ।[२०] अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा बिर्सिनै नहुने अनुसन्धानमूलक कृति ‘बुइ“गल’ देखिन्छ । २०१८ सालमा प्रकाशित ‘बुइ“गल’ को उद्देश्य थुप्रिसकेका जस्ता अज्ञात र अल्पज्ञात कवि र पद्यकारलाई घामको उज्यालोमा ल्याउनु[२१] देखिन्छ । ‘बुइ“गल’ पा“च भागमा विभक्त देखिन्छ । यसको पहिलो माग ‘प्रकाशकीय’, दोस्रो भाग ‘बुइ“गल मूल’ तेस्रो भाग ‘कवि परिचय’, चौथो भाग ‘सम्पादकीय’ र पा“चौं भागमा ‘वर्णानुक्रमले कवि परिचय’ राखेको पाइन्छ । यसलाई प्रथम कवि कोश मानिन्छ ।[२२] ‘बुइ“गल’ मा नामथर थाहा भएका, उपनाम मात्र थाहा भएका र उपनाम, नाम, थर केही थाहा नभएका गरी ३ खालका कविहरूका कविता समावेश गरेको पाइन्छ ।

नामथर थाहा भएका, उपनाम मात्र थाहा भएका १८० कविका कविताका साथै केही अज्ञात कविहरूका कविता पनि समेट्ने काम यसमा पाइन्छ । सुवानन्द दासको ‘पृथ्वीनारायण’ कविताबाट आरम्भ भएको ‘बुइ“गल’ ले अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययनको इतिहास मै सबभन्दा बढी कविहरू र कवितालाई घामको

---

[१९] केशवप्रसाद उपाध्याय, ‘नेपाली साहित्यको इतिहासको इतिहास’, **मधुपर्क,** ८/७ (२०३२ मार्ग) ।

[२०] दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, ।

[२१] कमल दीक्षित, (सम्पा.), **बुइँगल,** प्र.सं. (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०१८) ।

[२२] कमल दीक्षित, पूर्ववत् ।

उज्यालोमा काम गर्‍यो ।[२३] औपचारिक आरम्भ बाबुराम आचार्यबाट भएको यो अध्ययन, अनुसन्धान परम्परा ‘बुइ“गल’ मा आउ“दा धेरै खारिएको, माझिएको देख्न सकिन्छ । करिब एक सय नब्बे अप्रकाशित कविहरूका कविता यसमा भेला भएका छन् । तिनमध्ये कसैले धेरै स्थान र कसैले कम स्थान पाएको देखिए पनि यो ती प्रतिभाहरूको बढ्ता र कम इज्जत गर्नलाई नभएको देखिन्छ ।[२४]

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा नेपालभित्रका अध्येताहरू मात्र नलागी प्रवासीहरू पनि लागेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा रामकृष्ण शर्माद्वारा सम्पादन गरिएको ‘उद्गार’ पद्यपुञ्जमा कालिङ्पोङका अप्रकाशित कविहरूका कविताको चर्चा गरेको पाइन्छ ।[२५]

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा लागेका अर्का विद्वान् जनकलाल शर्मा हुन् । नेपालका सन्दर्भमा सन्यासीहरूको योगदान महत्वपूर्ण देखिन्छ । नेपाली सन्यासीहरू वैराग्यलाई सर्वाधिक महत्व दिंदादिंदै पनि देश, काल र परिस्थितिप्रति सचेष्ट देखिन्छन् । यिनै सन्त कविहरूको र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रकाशमा ल्याउने काम ‘जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य’ ले गरेको देखिन्छ । नेपाली कविताको एक कालखण्डमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने यो परम्पराका कविहरू र कवितलाई बाहिर ल्याउने काम उनीबाट भएको देखिन्छ ।[२६]

प्रकाशमा नआएका कविहरू र कविताको अध्ययनमा २०१८ सालदेखि लागी परेका ज्ञानमणि नेपालले २०२५ सालमा अर्को सङ्ग्रह ‘वनका फूल’ प्रकाशमा ल्याएको देखिन्छ । ‘वनका फूल’ चिसा चौकामा बसेर दुई छाक खान, अप्सराजस्ता अबलास“ग प्रेम गर्न नपाई जंगललमै बिलाउ“न लागेका फूलहरूको सङ्ग्रह हो ।[२७] इतिहासको गर्भमा लुप्त रहेका कवि रामदासदेखि लिएर मुखिया छविलाल अधिकारी, वृद्धिलाल

---

[२३] **कमल दीक्षित, पूर्ववत् ।**

[२४] **कमल दीक्षित, पूर्ववत् ।**

[२५] **रामकृष्ण शर्मा,** (सम्पा.), **उद्गार,** (कालिङ्पोङ : नरबहादुर दाहाल) ।

[२६] **जनकलाल शर्मा,** (सम्पा.) **जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य,** (काठमाडौं : रायल नेपाल एकेडेमी, २०२०) ।

[२७] **ज्ञानमणि नेपाल,** (सम्पा.), **वनका फूल,** (भोजपुर : महेन्द्रबहादुर कार्की, २०२५) ।

नेपालजस्ता १० जना अप्रकाशित कविहरू र कवितालाई अथक खोज, अनुसन्धान गरी पाठकसामु ल्याउन उनको अद्वितीय योगदान देखिन्छ ।[२८] दिलो ज्यानका साथ यस परम्परामा लागेका ज्ञानमणिले २०२५ मै अर्को पुस्तक प्रकाशनमा ल्याएको देखिन्छ । सं. १९५३ मा दिङ्लामा जन्मी सं. १९९१ मा परलोक भएका अप्रकाशित कवि प्रभुनाथ अधिकारी र उनका थुप्रै अप्रकाशित कविताहरूको सङ्ग्रह ‘संगीत लहरी’ यसै साल प्रकाशित भएको देखिन्छ । प्रस्तावना, संगीतलहरी (मूलकविता), विष्णुस्त्रोत्राणि, रामलीला चरित्र, श्रीकृष्ण लीला, नृसिंह चरित्र, हरिश्चन्द्र चरित्र, फुटकर कविता र परिशिष्ट गरी विभिन्न शीर्षकमा संरचित यस सङ्ग्रहमा प्रभुनाथका विभिन्न विषयका कवितालाई समेट्ने काम भएको देखिन्छ ।[२९]

‘बुइ“गल’ को दोस्रो संस्करण (साझाबाट प्रथम) पुराना कविहरू र कविताको अध्ययनमा समर्पित अर्को पुस्तक हो । कमल दीक्षितले यस संस्करणमा २६० जति कविहरूको परिचयसहित कविता र ९ जना अज्ञात कविका कविता समावेश गरेका छन् । प्रथम संस्करण (जगदम्बा) मा १९२ जना कविहरू र कविता समावेश गरिएकाले यसमा कविहरू र कविताको संख्यामा वृद्धि हुनुले अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा विकासको सङ्केत हो ।[३०]

दयाराम श्रेष्ठ ‘सम्भव’ अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा लागिपरेका अर्का विद्वान् हुन् । सुगौली सन्धिपूर्वका कविता काव्यको स“गालो ‘वीरकालीन कविता’ (२०३४) यसको उदाहरण हो । नेपाली कविताको वीरकालीन इतिहासमा रचिएका कविताहरूको यथेष्ट स“गालोका रूपमा यो रहेको छ । यस कृतिमा सम्पादकले कृतिको मूल पाठ पहिल्याउनेदेखि लिएर रचनाकाल र रचनाकारको समेत निक्र्योल गर्ने काम तर्कसङ्गत ढङ्गबाट भएको देखिन्छ । यसमा वीरकालीन समयावधि सं. १८०१-१८७३ को सीमाभित्र लेखिएका पद्य रचना (नेपाली भाषा र इतर भाषाका) सङ्गृहीत छन् । सुवानन्ददेखि भोलाराम तोमर (का“गडा युद्ध

---

[२८] शरदचन्द्र भट्टराई, (सम्पा.), **प्राचीन नेपाली पद्य,** (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०४३) ।

[२९] ज्ञानमणि नेपाल, (सम्पा.), **संगीत लहरी,** (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०२५) ।

[३०] कमल दीक्षित, **बुइँगल,** (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०२८) ।

सं. १८६६-६७ तिर सम्मका) वीरकालीन कविहरूका कविताको अध्ययन, अनुसन्धान गरेको पाइन्छ ।[घज्ञ] युद्धकालीन नेपाली कविता परम्परा पलायनवादको कुहिरोभित्र हराएको काग होइन । जसलाई दिशाबोध नभएर दिग्भ्रमित हुन्छ । समग्रमा एउटा निश्चित दिशाभित्र अभिमुख भएर यस परम्पराले आफ्नो भूत र भविष्यस“ग मानसिक, नैतिक सम्बद्धता देखाएको छ ।[घद्द]

कमल दीक्षितद्वारा सम्पादन गरिएको ‘बुइ“गल’ को दोस्रो संस्करण (साझाबाट) २०३४ मा सुवानन्दपूर्वका कविका कविताहरूलाई थप्ने कार्य भएको छ । डोटेली लोकसाहित्यको अन्वेषणबाट प्राप्त सुवानन्द दासभन्दा धेरै पहिलेका कवि र कविताका बारेमा जानकारी प्रदान गरेको छ । ‘बुइ“गल’ को दोस्रो संस्करणमा रहेको २६० कविहरू बढेर २८२ पुगेको देखिन्छ ।[घघ]

प्राचीन कविहरू र कविताको अध्ययनमा लागेका अर्का अन्वेषक देवकान्त पन्त हुन् । सुवानन्दभन्दा पहिलेको लोकसाहित्य खोजी गरी प्रकाशमा ल्याउने काम उनले गरेको देखिन्छ । कविताको इतिहासलाई पूरा तीन शताब्दी लम्ब्याउने काम उनको खोज, अध्ययनबाट भएको देखिन्छ ।[घद्ध]

लुकेका कविहरू र कवितालाई बाहिर ल्याउन निरन्तर रूपमा लागिपरेका ज्ञानमणिले विभिन्न कविका नामस“ग जोडिएर आउने ‘वेताल पच्चिसी’ को गौण अध्इयन गरी यसका रचनाकार उदयानन्द अर्ज्याल र वेताल पचिसी’लाई बाहिर ल्याउने काम गरको देखिन्छ ।[घछ] ‘वेताल पचिसी’ मा स्वयम् उदयानन्दले दिएको संस्कृतको परिचयलाई बुझ्न नसकी मूल स्रष्टामाथि भएको अन्यायको खोजी उनीबाट भएको देखिन्छ । उनले लामो अध्ययन र अनुसन्धानबाट ‘हरिश्चन्द्र विलाप’

---

[३१] दयाराम श्रेष्ठ, (सम्पा.), **वीरकालीन कविता,** (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०३४ ।

[३२] ऐजन, पृ. १२ ।

[३३] कमल दीक्षित, **बुइँगल,** दो.सं., (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०३४) ।

[३४] देवकान्त पन्त, **डोटेली लोकसाहित्य,** (काठमाडौं : नेपाल एसियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६२) ।

[३५] ज्ञानमणि नेपाल, ‘बेताल पचिसी’, **प्रज्ञा,** वर्ष ११, अङ्क १, २०३९ ।

खण्डकाव्यलाई प्रकाशमा ल्याएको देखिन्छ ।[घट] यसले अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा थप मलजल प्रदान गरेको पाइन्छ ।

घटराज भट्टराई अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा लागीपरेका अर्का विद्वान् हुन् । लुकेका कवि र कविताको अध्ययन-अनुसन्धान गरी तिनीहरूलाई बाहिर ल्याउने काममा उनको योगदान महत्त्वपूर्ण छ ।[घठ] उनले सम्पादन गरेको ‘माध्यमिककालीन कवि र कविता’ पुस्तक अप्रकाशित कवि र कविताको खोज, अनुसन्धानभन्दा माध्यमिककालीन कविहरू र तिनका कविताको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषणमा केन्द्रित देखिन्छ । भानुभक्तपछि र लेखनाथ अगाडिको माध्यमिक कालका प्रतिनिधि कवि यहा“ देखिन्छन् ।[घड] यहा“ प्रकाशित, अप्रकाशित जुन खालका रचना भए पनि ती दुर्लभ पाइन्छन् ।[घढ] माध्यमिककालीन कविहरूका बारेमा विशद चर्चा, परिचर्चा गरिएको प्रस्तुत पुस्तक अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा एक सिंढी मानिन्छ ।[द्धण]

नेपाली पुरानो साहित्यको खोजी गर्न लागिपरेका शरद्चन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित ‘जोगमण्डलीका कवि र कविता’[द्धज्ञ] ले अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परमा विशेष योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । यसमा नेपाली साहित्य सेवी जोगवीरसिंह (वि.सं. १९४२-१९९८) को अगुवाइमा बनेको ‘जोगवीर मण्डली’ मा आबद्ध कविहरू र कविताको बारेमा विशेष चर्चा पाइन्छ । परिचय प्राप्त भएका कविहरूको परिचयसहित कविताका साथै, छद्म नामबाट रचना गरेका कविका कविता पाइन्छन् । यस सङ्ग्रहमा प्रथम पटक ‘जोगवीर मण्डली’ मा आबद्ध संस्कृत, हिन्दी र नेवारीमा लेख्ने कविहरूको परिचयसहित कविता समावेश पाइन्छ ।

---

[३६] ज्ञानमणि नेपाल, (सम्पा.), ‘हरिश्चन्द्र विलाप’, **प्रज्ञा,** पूर्णाङ्क ४५, वर्ष १२, अङ्क ३, २०४०) ।

[३७] गोपालप्रसाद भण्डारी, **प्राग्भानुभक्तीय नेपाली काव्य,** (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५३) ।

[३८] घटराज भट्टराई, (सम्पा.), **मध्यमिककालीन कवि र कविता,** (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०४५) ।

[३९] ऐजन, पृ. ञ ।

[४०] ऐजन, पृ. ट ।

[४१] शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, (सम्पा.), **जोगमण्डलीका कवि र कविता,** (काठमाडौं : पिलिग्रिम्स बुक हाउस २०५२) ।

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परामा निरन्तर लागिपर्ने विद्वान् कमलमणि दीक्षित, शरद्चन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराई हुन् । यिनीहरूद्वारा सम्पादन गरिएको ‘बुइ“गलको एउटा बाकस’ यस परम्परामा योगदान पुऱ्याउने महत्त्वपूर्ण पुस्तक हो । १९६१ सालसम्म जन्मिएका अप्रकाशित कविहरू र कवितालाई यसमा समावेश गरेको पाइन्छ । ‘रचनाखण्ड’ र ‘परिचय खण्ड’ गरी २ भागमा विभक्त पुस्तकमा ११९/२० कविहरूका कविता समावेश गरेको पाइन्छ ।[४२] यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविहरूको पाइएसम्म, बुझेसम्म र पूर्वापर प्रस·ले अनुमान लगाउन सकिएसम्म परिचय पाइन्छ ।

डा. गोपालप्रसाद भण्डारी यस परम्परामा देखापरेका अर्का व्यक्तित्व हुन् । उनको ‘प्रागभानुभक्तीय नेपाली काव्य’ (२०५३) नामक शोध ग्रन्थले यसको पुष्टि गर्दछ । यसमा अनेकौं सामग्री र प्रतिभाको चर्चा, परिचर्चा गरेको पाइन्छ । भानुभक्तपूर्वको बृहत् काव्य संसारलाई चिनाउने प्रयत्न नै यस शोधकार्यको ठूलो उपलब्धि मानिएको छ ।[४३] अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन-अनुसन्धानमा यसले ठोस सहयोग पुऱ्याएको छ ।

२.३ निष्कर्ष

अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन, अनुसन्धान परम्पराको औपचारिक थालनी बाबुराम आचार्यको ‘पुराना कवि र कविता’ बाट भएको पाइन्छ । यस परम्पराको थालनी सं. १९४८ मा मोतीराम भट्ट लागेका भए पनि बाबुराम आचार्य नै मूल हुन् । वि.सं. २००३ मा आचार्यले ‘पुराना कवि र कविता’ को प्रकाशन गराई यो कार्यको आरम्भ गरेको पाइन्छ । बाबुराम आचार्यको यस कार्यबाट उत्तरवर्ती धेरै विद्वान्हरू यस खालको अनुसन्धानमा लागेको पाइन्छ । अनुसन्धानमा लागेका विद्वान्हरूले नेपालीका धेरै पुराना कविहरू र कविता फेला पार्दै गएको देखिन्छ ।

---

[४२] कशघ (सम्पा.), **बुइँगलको एउटा बाकस,** (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन २०५३) ।

[४३] गोपालप्रसाद भण्डारी, पूर्ववत् ।

बाबुराम आचार्यपछि चित्तरञ्जन नेपालीलाई लिन सकिन्छ । यिनले शक्तिवल्लभ अर्ज्याल र उदयानन्द अर्ज्यालका कविताहरू पत्ता लगाई नेपाली कवितालाई पृथ्वीनारायण शाहसम्म पुऱ्याई दिए । ‘हिमाल चुली’ (२०१२) ले अप्रकाशित नवीन नेपाली कविहरू र कवितालाई अनुसन्धानात्मक रूपमा बाहिर ल्याउने कार्य गरेको पाइन्छ । यस परम्परामा योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्माको योगदान अतुलनीय छ ।

नेपालीका अप्रकाशित कविहरू र कविताको बारेमा खोज्ने अनुसन्धाताहरू अविश्रान्त गतिले यसमा दत्तचित्त भई लागिरहेका छन् । यस क्रममा ज्ञानमणिले थुप्रै अप्रकाशित कविहरू कवितालाई प्रकाशमा ल्याउने काम गरे । नेपालका अतिरिक्त डा. ईश्वर बराल, कमल दीक्षित आदिले गरेका कार्य प्रशंसनीय पाइन्छन् । नेपाली कवि र कविताको अनुसन्धानमा ‘बुइ“गल’ लाई एक पथप्रदर्शक ग्रन्थका रूपमा लिन सकिन्छ । पुराना कवि र कविताको खोजी गर्ने कार्यमा देवकान्त पन्तको योगदान उल्लेखनीय छ । उनले डोटेली लोकसाहित्यका पुराना लोकरचनाहरू फेला परेको दाबी गरेको पाइन्छ ।

‘वीरकालीन कविता’ का सम्पादक दयाराम श्रेष्ठ ‘सम्भव’ ले सुगौली सन्धिपूर्वका कविहरू र कवितालाई प्रकाशमा ल्याउने काम गरी यो अध्ययन, अनुसन्धान परम्परालाई थप गति प्रदान गरेको पाइन्छ । कशघ, गोपालप्रसाद भण्डारीजस्ता विद्वान्हरूको यस अध्ययन, अनुसन्धान कार्यमा उल्लेखनीय योगदान देखिन्छ ।

यसरी वि.सं. २००३ सालमा औपचारिक रूपमा बाबुराम आचार्यबाट प्रारम्भ भएको अप्रकाशित कविहरू र कविताको अध्ययन-अनुसन्धान परम्पराले आजसम्म ६ दशक पार गरिसकेको छ । थुप्रै कविहरू र कविता प्रकाशमा आइसकेका छन् । अझै थुप्रै कविहरू र कविता इतिहासको गर्भमा अवश्य लुकेका छन् । ती पनि भविष्यमा यस्तै अनुसन्धाताहरूको प्रयासबाट पाठकसामु अवश्य आइपुग्नेछन् ।

तेस्रो परिच्छेद

वनका फूल कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

३.१ सम्पादकको सामान्य परिचय

ँवनका फूल कवितासङ्ग्रहलाई खोज, अनुसन्धान गरी पाठकसमक्ष ल्याउने विद्वान् ज्ञानमणि नेपाल हुन् । सगरमाथा अञ्चलको खोटाङ पुराना गाउँमा जन्मेका नेपाल नयनराज पन्तको शिष्य बनेर अनौपचारिक तहमा गहन शिक्षा लिन तन्मय रहे । नेपाली तथा संस्कृतको अध्ययन गरी इतिहास तथा पुराना कवि, लेखकको खोजमा आ